

تطبیق نظریه جامعه‌شناسی با ساختار ادبی - اجتماعی رمان‌های سیمین دانشور

دکتر بیتا قنبری^۱

دکتر امین دائی‌زاده جلودار^۲

چکیده

نقد جامعه‌شناختی رمان که یکی از انواع پرکاربرد نقد ادبیات داستانی است، بر اساس پیوند میان ساختارهای اجتماعی و ساختار ادبی، قرائتی جامعه‌شناسانه از متن ادبی ارائه می‌دهد. این مقاله به روش تطبیقی به بررسی ویژگی‌های اجتماعی، کنش‌های معنادار فاعلان جمعی، درون‌مایه‌های اجتماعی تکرار شونده، شناخت جایگاه طبقاتی نویسنده و بازتاب آن بر پیرنگ و شخصیت‌های رمان، ارتباط و تناظر میان ساختار ادبی و ساختار اجتماعی در رمان‌های دانشور پرداخته است. زنان آثار دانشور، از هر دو طبقه اجتماع، «اشراف و محروم» و از آدم‌های دور و بر خودش انتخاب شده‌اند. او در رمان‌های متأخر خود، شخصیت‌های زن را از میان دانشجویان و قشر دانشگاهی برگزیده است. سووشون سکوی پرتاب نویسنده برای حرکت در مدار واقع‌گرایی بوده و دانشور خط عزیمت اندیشه زری را از فردگرایی تا جامعه‌گرایی و از انقیاد تا عصیان ضد روزگار خود و از زنی احساساتی و منفعل تا مرز زنی منطقی و فعال و از عامیانه‌اندیشی تا پهنه اندیشه‌های فلسفی و اجتماعی پیگیری کرده است. در نتیجه از دیدگاه جامعه‌شناسی، عواملی مانند تحولات اجتماعی، انقلاب بیرونی و درونی و ارتباط و تناظر ساختار ادبی و ساختار اجتماعی بر آفرینش و تحول شخصیت‌های رمان‌های دانشور تأثیری به‌سزا داشته است.

کلیدواژه‌ها: نقد جامعه‌شناختی، فاعل جمعی، ساختار ادبی، ساختار اجتماعی، سیمین دانشور.

۱- دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فرهنگیان قائم‌شهر (نویسنده مسئول) ghanbari_bita@yahoo.com

۲- دکتری جامعه‌شناسی گروه علوم اجتماعی، دانشگاه فرهنگیان بابل a_daezadeh@yahoo.com

۱- مقدمه

ادبیات بازآفرینی هنرمندانه واقعیت‌های جامعه است. ماده اصلی ادبیات، زبان است و زبان وسیله‌ای برای برقراری ارتباطات و مناسبات اجتماعی است. ادبیات که از زبان و فرهنگ مردم جامعه ساخته می‌شود، پدیده‌ای اجتماعی است و کارکرد آن مبادله تجربه زیسته میان انسان‌ها است. رابطه میان ادبیات و اجتماع، از روزگاران کهن تا روزگار ما، رابطه‌ای متقابل است. بنابراین، برای فهم و شناخت آثار ادبی باید اوضاع تاریخی، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و حتی تفاوت‌های فکری و اخلاقی هر دوره را شناخت تا به درک درستی از اندیشه و اثر یک نویسنده یا شاعر دست یافت. این همان چیزی است که امروزه در نظریه‌های جدید ادبی مطرح است. متن (Text) در بافتی از زمینه یا فرامتن (context) قرار دارد که خودآگاه یا ناخودآگاه تحت تأثیر آن است و نمی‌توان یک متن را بدون در نظر گرفتن زمینه آن تحلیل کرد.

۱-۱- بیان مسئله

در تاریخ ادبیات زنان ایران، سال ۱۳۴۸ از اهمیت زیادی برخوردار است. در این سال با انتشار رمان سووشون سیمین دانشور، تحول شگرفی در عرصه نویسندگی زنان روی می‌دهد؛ به گونه‌ای که منتقدان و تاریخ نگاران ادبی ایران، این سال را آغاز داستان‌نویسی زنان و سیمین دانشور را اولین زن رمان‌نویس ایرانی می‌دانند. شمارگان میلیونی این اثر در داخل و نیز ترجمه آن به شانزده زبان دیگر او را به عنوان یک زن ایرانی داستان‌نویس در تراز جهانی مطرح می‌سازد (اسحاقیان، ۱۳۸۵: ۱۲).

در این رمان، برای نخستین بار بود که نویسنده و راوی داستان هر دو زن بودند. البته تا پیش از این، زنان نویسنده دیگری نیز بودند که در عرصه ادبی فعالیت می‌کردند، ولی تعدادشان بسیار اندک بود و از آن گذشته به صورت یک واقعیت اجتماعی شناخته نشده بودند. با مروری بر تاریخ ادبیات ایران از زمان ظهور رمان به عنوان یک گونه ادبی می‌توان این نکته را دریافت؛ زیرا تا سال ۱۳۴۸ نام هیچ زنی به عنوان نویسنده رمان دیده نمی‌شود. سیمین دانشور با سووشون به این روند خاتمه می‌دهد. این رمان نخستین تجربه دانشور در دنیای

نویسندگی نیست؛ در سال ۱۳۲۷ مجموعه داستان *آتش خاموش* و سال ۱۳۴۸، *شهری چون بهشت* از او به چاپ می‌رسد. اما این مجموعه‌ها آن قدر اهمیت نداشته‌اند که دانشور را در ردیف نویسندگان مطرح آن روزگار چون جلال آل احمد و صادق چوبک قرار دهند. اوج هنر داستان‌نویسی دانشور در *رمان سووشون* نمایان می‌گردد. این اثر از نظر فن داستان‌نویسی و هنر پردازش شخصیت‌های داستانی و پرورش درونمایه به حدی قوی است که شاید بتوان آن را نقطه عطفی در تاریخ داستان‌نویسی معاصر ایران دانست (قبادی، ۱۳۸۳: ۴۶).

بنابراین بررسی مسیر زندگی حرفه‌ای سیمین دانشور در مقام نخستین رمان‌نویس زن در تاریخ ادبیات داستانی می‌تواند در جهت شناخت فراز و فرودهای وی در عرصه نویسندگی و تغییرات منش و موقعیت او در میدان ادبی و انطباق نظریه جامعه‌شناسی با آفرینش ادبی دانشور یاری‌رسان باشد. این نوشتار قصد پاسخگویی به سؤال‌های زیر را دارد:

- نظریه جامعه‌شناسی به چه میزان با رمان‌های سیمین دانشور به عنوان نخستین رمان‌نویس زن در عرصه تولید ادبی ایران قابلیت انطباق دارد؟
- وضعیت قهرمانان رمان‌های سه‌گانه دانشور در جهان‌های این رمان‌ها چگونه با وضعیت او در میدان تولید ادبی هم‌تابی دارد؟
- آیا می‌توان ساختار معنادار و قابل تعمیمی از این نظریه به دست داد تا در نقد جامعه‌شناختی رمان‌های دانشور به شکل کاربردی قابل استفاده باشد؟

۱-۲- ضرورت و اهمیت تحقیق

در بررسی رشد و تکامل نثر معاصر فارسی، خاصه نثر معاصر فارسی ایران، نقد و بررسی و درک موازین و حدود و زیبایی‌ها و ظرافت‌های نثر داستانی در بین انواع نثر از جایگاه ارزنده و اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. تحلیل و بررسی شاهکارهای این نوع نثر از جنبه‌های سبک‌شناسی، شخصیت‌پردازی، زبان‌شناسی، روان‌شناسی، زیبایی‌شناسی و درون‌مایه و محتوا می‌تواند در رسیدن به نظریه‌ای منسجم و دقیق درباره اصول و ویژگی‌های آن بسیار مؤثر باشد.

بررسی ساختار و محتوای آثار زنان نویسنده ایران نشان می‌دهد که داستان‌نویسی زنان در ایران از نظر کمی و کیفی به جایگاه و مرحله‌ای رسیده است که می‌توان پژوهش‌های علمی دقیق و گسترده‌ای از دیدگاه جامعه‌شناسی دربارهٔ بن‌مایه‌ها، ساختار و نحوهٔ شخصیت‌پردازی این آثار به ثمر رساند.

مطالعات جامعه‌شناسی در ادبیات، به سبب پیشینهٔ سنتی آن و توجهی که همواره نسبت به تأثیر و تأثر متقابل ادبیات و اجتماع در ایران وجود داشته است، جایگاه ویژه‌ای در میان سایر انواع مطالعات دارد؛ به همین دلیل نیز در بررسی متون ادبی فارسی بیش از سایر انواع نقد، مورد اقبال و پذیرش جامعهٔ علمی و دانشگاهی قرار گرفته است.

بنابراین تعیین و تعقیب ساختارهای اجتماعی و موقعیت‌های دانشور در میدان تولید ادبی و انطباق نظریهٔ جامعه‌شناسی با رمان‌های دانشور از مسائل اساسی مد نظر این پژوهش است.

۱-۳- پیشینهٔ تحقیق

جواد اسحاقیان (۱۳۸۴) در *درنگی بر سرگردانی‌های شهرزاد پسامدرن* به نقد ذهنیت دانشور در پهنه‌های مختلف می‌پردازد. نویسنده می‌کوشد که بیشتر آن بخش از سایه‌های ذهن و زبان دانشور را روشن کند که دیگران به آن پرداخته‌اند و با الهام از حافظهٔ تاریخی نسل پیش از انقلاب و با توجه به رهیافت‌های نقد ادبی پس از انقلاب، سیمایی جامع‌تر در محدودهٔ رمان‌های اخیر دانشور ترسیم کند.

عسگر عسگری حسنگلو (۱۳۸۷) در کتاب *نقد اجتماعی رمان فارسی با تأکید بر ده رمان برگزیده* به نقد و بررسی آثار دانشور پرداخته و معتقد است که دانشور در یک چشم‌انداز کامل با برداشت جامعه‌شناختی به جامعهٔ پرشتاب ایران معاصر پرداخته است. زری نخستین زن پیچیده در رمان فارسی است که توسط دانشور از دیدگاه فمینیستی شخصیت‌پردازی شده و هستی شخصیت زن دیگری است که دانشور او را نماد سرگردانی ایدئولوژیک و وجود نشانه-شناسی نسلی در دههٔ ۵۰ معرفی کرده، که هویت مستقل نسل خود را کسب کرده است.

شهرام پرستش و ساناز قربانی (۱۳۹۱) در مقاله‌ای با عنوان «سرگذشت سیمین دانشور در میدان ادبی ایران» با استفاده از رویکرد بوردیوی، مسیر سیمین دانشور را در میدان تولید ادبی

ایران بررسی کرده و معتقدند که سووشون محصول منش گران‌قدر نویسنده و موقعیت او در میدان ادبیات دهه چهل ایران است؛ موقعیتی که در جزیره سرگردانی به دلیل تیرگی مرزهای میدان و ضعف نسبی سرمایه‌های نویسنده دیگر تکرار نمی‌شود. ساریان سرگردان نیز محصول دوره‌ای است که نویسنده در میدان ادبیات به تدریج جای خود را در مرکز به نویسندگان پیشرو نسل بعد از جمله فریبا و فی، زویا پیرزاد و نویسندگان بسیار جوان‌تر با سبک جدیدشان می‌دهد.

مریم عاملی رضایی (۱۳۹۴) در مقاله‌ای به ارائه الگوی پیشنهادی برای تطبيق نظریه جامعه‌شناسی با ساختار ادبی اجتماعی رمان فارسی پرداخته است. نویسنده مقاله بر این باور است که تدوین الگویی کاربردی برای نقد جامعه‌شناختی رمان فارسی در چهارچوب نظریه، به یکسان‌سازی نقد جامعه‌شناختی رمان فارسی می‌انجامد و آن را از آسیب‌های فعلی برکنار خواهد داشت. شناخت ساختارهای معناداری که فاعل جمعی دارند، به همراه کشف درون-مایه‌های تکراری رمان در دوره‌های ادبی مختلف به بازآفرینی واقعیت اجتماعی در هنر می‌انجامد.

۲- چهارچوب نظری تحقیق

جامعه‌شناسی ادبی که جامعه‌شناسی رمان زیرشاخه آن محسوب می‌شود، دانشی بین رشته‌ای است که در طول دوره شکل‌گیری خود از نظریات لوکاج تا گلدمن و لوونتال تا باختین، سعی در تبیین، شناخت، توضیح و تفسیر یک نظام مشخص نظری میان متن و فرامتن دارد. در چهارچوب این نظام است که با تعریف ساختار اجتماعی و ساختار ادبی، رابطه میان ادبیات و اجتماع تبیین می‌شود.

لوکاج در تاریخ و آگاهی طبقاتی معتقد است که دریافت انضمامی پدیده‌های فردی جز در چهارچوب انسجام فراگیر جمعی ممکن نیست. اثر هنری، جهانی تخیلی و غیر مفهومی و در عین حال بسیار غنی و به تمامی یک‌پارچه و یک‌دست می‌سازد. بدین ترتیب، ساختار سازنده

وحدت اثر به صورت یکی از عناصر اصلی سرشت زیبایی‌شناختی آن جلوه می‌کند (گلدمن، ۱۳۷۷: ۶۷).

تأکید ویژه لوکاچ بر ساختار معنادار اثر و حفظ آن ساختار است. از نظر لوکاچ، ساختارهای ذهنی واقعیت‌هایی تجربی‌اند که در جریان فرایند تاریخی به دست گروه‌های اجتماعی و به ویژه طبقات اجتماعی پرورده شده‌اند. آثار ادبی تنها بازتابنده آگاهی جمعی نیستند، بلکه سازنده این ساختارها و بخش جدایی‌ناپذیرشان هستند (لنار، ۱۳۷۷: ۸۵).

پیوند میان ساختارهای ذهنی سازنده آگاهی جمعی و ساختارهای زیبایی‌شناختی سازنده اثر هنری امری است که لوکاچ به طور کلی و خلاصه به آن پرداخت، اما در نظریات گلدمن بسط و تشریح یافت.

گلدمن به شکلی عملی، جریان تحلیل جامعه‌شناسانه اثر ادبی را شامل دو مرحله می‌داند: «مرحله دریافت» و «مرحله تشریح». به بیان ساده‌تر می‌توان گفت: توصیف انسجام درونی یک ساختار به دریافت این ساختار و تعریف درونی آن می‌انجامد. اما برای تشریح این ساختار باید آن را به ساختارهای فراگیر پیوند داد. یعنی اندیشه اصلی و صورت و محتوای متن را در پیوند با ساختاری عام‌تر که همان جامعه متن است در نظر گرفت (زیمما، ۱۳۷۷: ۱۴۵).

مفهوم ساختار معنادار از نظر گلدمن، علاوه بر توصیف وحدت اندامواره اجزای یک اثر و ارتباط متقابل میان آن‌ها، به معنای ساختار درونی اثر در نحوه بازتاب جهان‌بینی در آن به کار می‌رود؛ یعنی بررسی این نکته که جهان‌نگری فلان طبقه یا گروه اجتماعی چگونه در یک اثر ادبی به عناصر سازنده جهان‌تخیلی متن تبدیل شده است. (سلدن و ویدوسون، ۱۳۷۷: ۱۱۵-۱۱۳).

گلدمن در این باره می‌گوید: اثر هنری دنیایی کامل است که به ارزش‌گذاری، موضع‌گیری، و توصیف می‌پردازد و وجود بعضی از چیزها را تأیید می‌کند. هنگامی که این دنیای کامل را تعبیر و تفسیر کنیم، درمی‌یابیم که نظامی فلسفی پیامد آن است (گلدمن، ۱۳۷۶: ۲۷۰).

باختین، به طور خاص، بحث سبک‌شناسی رمان، چندآوایی، و تکرار گونه‌های گفتار در رمان را مطرح کرد. او به تفاوت کاربرد زبان در شعر و نثر پرداخت و به این نکته اشاره کرد

که رمان بیش از آن که به سمت ایده‌های هنری یا زیبایی‌شناسی جهت‌گیری کند، رو به اشکال اجتماعی-تاریخی بیان دارد؛ در حالی که شعر در مرحله نخست بر دغدغه‌های زیبایی‌شناسی متمرکز است و در مرحله بعد به دیگر جنبه‌های هستی اجتماعی می‌پردازد. از نظر او، ایده‌های پیرامون زبان همیشه سخن‌گویی واحد را در پیش‌فرض خود دارند؛ سخن‌گویی که با زبان شخصی منفرد و واحد خود رابطه بی‌واسطه دارد. این سخن‌گو می‌گوید: من معنایی منحصر به فرد و یگانه را در گفتارم می‌آفرینم. گفتار من تنها از من صادر می‌شود. این شیوه از اندیشیدن به زبان دو قطب را تشکیل می‌دهد: ۱- زبان به مثابه نظام و ۲- فردی که آن را به زبان می‌آورد. هر دو این قطب‌ها آن چیزی را تولید می‌کنند که باختین زبان تک‌آوا می‌نامد؛ زبانی که به نظر می‌رسد منشأ آن منبعی منفرد و یک پارچه است و این زبان رسمی و مقتدر همان زبانی است که از دیرباز در شعر به کار رفته است. اما چندآوایی بر این مفهوم استوار است که در یک فرهنگ، تنوعی از زبان‌ها در کار است. چند آوایی را می‌توان همچون مجموعه‌ای از تمام اشکال گفتار اجتماعی تعریف کرد که مردم در طول زندگی روزمره خود به کار می‌برند. مثالی از چندآوایی، زبان‌های مختلفی است که شخص در مواجهه با استاد خود، در گفت و گو با دوستان، در گفت و گو با والدین و ... به کار می‌برد. این منطق گفت و گویی همان است که در رمان استفاده می‌شود (باختین، ۱۳۷۸: ۳۶۹-۲۵۳).

از آنجا که جامعه‌شناسی ادبی نوعی بررسی ساختارگرایانه است، ابتدا ساختارهای غالب و تکرارشونده اجتماعی هر دوره را باید کشف کرد. این مقاله با استناد به بحث پیشین، می‌کوشد راهکاری برای تطبیق نظریه و کاربرد عملی آن در بررسی رمان‌های دانشور ارائه دهد. بنابراین با دوره‌بندی آثار دانشور بر مبنای زمانی یا موضوعی مانند (جنگی، اقلیمی، تاریخی و...) یا انواع دیگر تقسیم‌بندی، می‌توان با ساختن نمونه مثالی (Ideal Type) به درون‌مایه‌های اجتماعی تکرارشونده آثار دانشور پی برد.

۲-۱- درون‌مایه فقر و فساد

دانشور در رمان خود به ظهور طبقه کارمندان به دلایل اجتماعی از قبیل جنبش مشروطه، حکومت پارلمانی، ایجاد سازمان‌های اداری جدید، و تحول زندگی سنتی از زندگی روستایی

به زندگی شهری اشاره کرده است. نظام اداری در زمان انتشار رمان دانشور، نظامی فاسد معرفی می‌گردد که بر مبنای پول و نفوذ افراد در دستگاه اداره می‌شود. ظهور زن عینی و واقعی در رمان این دوره که گرفتار جهل و خرافات خود یا اطرافیان خویش است، نشانه‌ای از تغییر رویکرد جامعه نسبت به زن در این رمان‌هاست. تکرار این مضامین در دوره‌ای حدوداً بیست ساله در رمان فارسی، ضرورت توجه به این مؤلفه‌ها را به منزله الگوهای تکرارشونده در رمان‌های دانشور الزامی می‌سازد.

دانشور هم با توجه به انسداد و انقیاد سیاسی-اجتماعی و فقر و فساد حاکم بر روزگار خود، دو نوع زندگی را از دو طبقه مختلف تجربه کرده، اما همواره با تحصیل‌کردگان، روشنفکران و بزرگان علم و ادب مشغور بوده است. این تجربه‌های طبقاتی در آثار و شخصیت‌های داستان‌های او تأثیر گذاشته‌اند، چنان که خود نیز می‌گوید: «به خاطر علاقه‌ام به فقرا در ایران هرگز کمبود مطلب نداشته‌ام. طبقه محروم، مردم عامی، انسان‌های واقعی، همه جا هستند» (مدرسی، ۱۳۷۶: ۶۵). توجه به طبقه محروم یکی از نصیحت‌های پدر نویسنده است که به او می‌گوید: «در نوشته‌هایت می‌خواهی از کدام طبقه دفاع کنی؟ از طبقه خودت [اشراف و ثروتمندان] یا از طبقه محروم جامعه؟» (خامه‌ای، ۱۳۸۳: ۶۸).

۲-۲- درون‌مایه مرامی و عقیدتی

در سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲، پس از سقوط رضاشاه و بازشدن نسبی فضای سیاسی جامعه، نویسندگان واقع‌گرایی که موج جدید رمان اجتماعی را منتشر می‌کنند، متأثر از مرام و مسلک‌های اجتماعی این دوره، داستان‌هایی با جهت‌گیری‌های عقیدتی و تمایلات مبارزاتی می‌نویسند. دانشور نیز جلوه‌های تازه‌ای از فقر، باورها، آداب و رسوم، و درونیات توده مردم را نمایش می‌دهد که در رمان‌های دوره‌های بعد، بسط یافته و انعکاسی بارزتر می‌یابد. توجه به باورها و اعتقادات مذهبی توده مردم، وضعیت و معیشت کارگران، کشاورزان، و مبارزان و رنج‌ها و محرومیت‌های آنان و انتقاد از اربابان، خرده مالکان، و در سطح وسیع‌تر، طبقات بالای اجتماعی و حکومتی از مهم‌ترین مضامین تکرارشونده اجتماعی در آثار دانشور است.

۲-۳- درون‌مایه یأس و شکست

مهم‌ترین مضمون اجتماعی داستان‌های از این دست، غلبه مضمون یأس و شکست بر داستان‌هاست. شخصیت‌های زن آثار اولیه سیمین دانشور مانند مجموعه آتش خاموش، آن شب عروسی، شب عیدی، گذشته، جامعه ارغوانی، عشق پیری، شهری چون بهشت و سرگذشت کوچه، اغلب زنانی هستند عامی، فقیر، خرافاتی و گاهی نیز قربانی هوس‌های زودگذر. در این میان، تنها «پروین» در کلاغ کور، زنی است که مصرانه راه خود را انتخاب کرده و به هنر پناه می‌آورد. زنان داستان‌های یک زن با مردها و صورت‌خانه هرچند زنانی هستند که آزاد خلق شده‌اند، اما در عین آزادی، ولنگار و سر به هوا و بازیچه شده‌اند. همه زنان سووشون حتی چهره‌های منفی همچون «عزت‌الدوله»، هر یک به نوعی وجوه گوناگون ستم‌دیدگی، بی‌پناهی، ناکامی و فداکاری و تحمل زن ایرانی را به نمایش می‌گذارند» (میرصادقی، ۱۳۸۳: ۴۷۶).

بررسی آثار سیمین دانشور نشان می‌دهد که اغلب شخصیت‌های زنی که او خلق کرده زنانی مطیع و سلطه‌پذیرند که به علت جهالت و ناآگاهی جنسیتی و نیز فقدان امکانات، توان ایستادگی در مقابل مردان، دفاع از حقوق خود و ساختارشکنی و عصیان در برابر جامعه مردم‌محور را ندارند.

۲-۴- شناخت جایگاه طبقاتی نویسنده و بازتاب آن بر پیرنگ و شخصیت‌های رمان

یکی از مهم‌ترین موارد مورد توجه در نقد جامعه‌شناختی رمان، ارتباط میان اثر با پایگاه طبقاتی نویسنده است که متأثر از دیدگاه‌های طبقاتی جامعه‌شناسانه است.

در نقد جامعه‌شناسی ادبی به تأثیر طبقات اجتماعی اهمیت زیادی داده شده است. جامعه‌شناسان بزرگ معتقدند که شخصیت و شیوه اندیشه و سلوک و سبک هرکس عمدتاً موافق پایگاه طبقاتی او تعیین می‌شود. طبقه شخصیت را می‌سازد و شخصیت جهت و ماهیت فعالیت‌های افراد و از آن جمله سبک هنرمند را مشخص می‌سازد. زیرا آزمایش‌های زندگی هر کس بر اساس تجربه محیط طبقاتی اوست، از این رو معمولاً باید انتظار داشت که در هر طبقه‌ای سبکی کلی فرمانروایی کند و تا زمانی که آن طبقه تحول اساسی نپذیرد، آن سبک

دگرگون نشود. وقتی بنیاد طبقه‌ای دگرگون گردد، مقتضیات و حوائج جدیدی پیش می‌آید، بنابراین، اندیشه‌های نوعی در ذهن اعضای طبقه و از جمله اهل هنر تشکیل می‌شود که بیان آن‌ها با صورت‌بندی‌های دیرین هنر امکان نمی‌یابد (آریان‌پور، ۱۳۸۰: ۱۱۱).

بررسی دیدگاه اثر نسبت به طبقات اجتماعی بخشی از تفکر جمعی را در هر دوره بازتاب می‌دهد. آثار دانشور در این زمینه از دیدگاه نظریه جامعه‌شناسی ادبی دو موضع‌گیری می‌تواند داشته باشد:

۲-۴-۱- دیدگاه اثر نسبت به جایگاه طبقاتی دانشور

پایگاه اجتماعی نویسنده، موقعیت مالی، طبقه اجتماعی او و آداب و رسوم و شرایط زندگی وی را در بر می‌گیرد و مجموعاً موقعیت یک فرد در هرم اجتماع را تشکیل می‌دهد که با توجه به ابعاد شخصیتی وی مثل بعد اقتصادی، بعد سیاسی و بعد منزلتی مشخص می‌شود.

بررسی رویکرد اثر نسبت به جایگاه طبقاتی نویسنده از آن حیث اهمیت دارد که اثر می‌تواند به سبب اشراف نویسنده به مسائل طبقه خویش، تصویری واقعی از این طبقه ترسیم کند و دردها و نیازهای آن‌ها را بازتاب دهد.

سیمین دانشور به سبب آن که از پایگاه طبقاتی بالا برخوردار است، زوایای بهتری را برای تطبیق نظریه جامعه‌شناسی با ساختار ادبی اجتماعی رمان، زندگی اشراف و طبقات بالای اجتماعی ترسیم کرده است.

درباره خانواده پدری او آمده است که «همه قبیله دکتر محمدعلی دانشور عالمان طب بودند... پدر دانشور مردی روشنفکر و اهل مطالعه بوده است... مادر دانشور نیز نقاشی می‌کرد و مدیریت هنرستان هنرهای زیبا را بر عهده داشت. او املاک وسیعی به ارث برد که خالصاً مخلصاً در اختیار همسر و فرزندانش قرار داد و فرزندانش همگی به مدارج علمی سطح بالا دست یافتند (عزیزی، ۱۳۸۳: ۴۲-۴۰).

پدر دانشور «چنان کتابخانه مفصلی در اختیار دختر نوجوانش گذاشته بود که بعدها با فروش آن خرج عروسی سیمین و جلال تأمین می‌شود!» (خامه‌ای، ۱۳۸۳: ۶۸). سیمین با ازدواج با جلال آل‌احمد «در واقع به طبقه خود پشت پا می‌زند. هر دو ناچارند کار کنند و

چرخ زندگی را بچرخانند. زندگی مختصر و مفیدی دارند ولی خانه‌شان چهار راه ادبیات و هنر و سیاست است. با شاعران و نویسندگان حشر و نشر دارند» (آژند، ۱۳۸۳: ۱۰۵).

بنابراین دانشور دو نوع زندگی را از دو طبقه مختلف تجربه کرده، اما همواره با تحصیل کردگان، روشنفکران و بزرگان علم و ادب مشحور بوده است، این تجربه‌های طبقاتی در آثار و شخصیت‌های داستان‌های او تأثیر گذاشته‌اند.

دانشور خود نیز اقرار می‌کند: «در سووشون دانستم که خانم مسیحادم، الگویی از مادرم است و دکتر عبدالله‌خان نموداری از پدر بزرگم که هرگز ندیدمش» (ریاحی، ۱۳۸۳: ۴۶). اگر شخصیت‌های داستانی آینه‌ای نه‌چندان تمام‌نما از آفرینندگانشان باشند، لطف آن اینجاست که نویسندگان زن که در پاره‌ای محدودیت‌های اجتماعی و سنت‌های قدیم دست و پا می‌زنند، عرصه رمان را جایگاه مناسبی برای نشان دادن چهره واقعی زن قلمداد کنند؛ بنابراین نویسنده زن، روحیات خود را ملاک پردازش شخصیت‌های داستانی قرار می‌دهد و بیشتر از هر چیز از خودش می‌گوید: «نویسنده خلاق از هیچ شخصیت خاصی عیناً الگوبرداری نمی‌کند، بلکه خصوصیات درونی و عاطفی خود را در ساخت و پرداخت شخصیت‌ها به کار می‌گیرد» (میرصادقی، ۱۳۸۲: ۳۹۴).

۲-۴-۲- دیدگاه اثر نسبت به جایگاه طبقاتی متفاوت با جایگاه طبقاتی دانشور

شناخت دیدگاه اثر نسبت به طبقات دیگر، تعامل طبقاتی را شکل می‌بخشد و چگونگی درک و برداشت جمعی از طبقات مختلف اجتماعی را در اثر محقق می‌سازد. نکته‌ای که قابلیت آن را دارد که به شکل جدی در رمان فارسی بررسی شود آن است که نویسندگانی که پایگاه طبقاتی آنان متعلق به طبقات بالای اجتماعی است و نویسندگانی که از طبقات محروم اجتماعی برخاسته‌اند، هر دو گروه با دیدگاهی یکسان و انتقادی به طبقه اشراف تاخته‌اند و آنان را فاسد، چپاولگر و اغلب بی‌تعهد و بی‌اخلاق دانسته‌اند و عموماً از طبقات محروم اجتماع با دیدگاهی حمایت‌گرانه دفاع کرده‌اند.

شخصیت‌های زنی که دانشور در آثار آغازین خود مانند مجموعه به کی سلام کنم؟ و شهری چون بهشت انتخاب کرده است، یا از طبقه مرفه و یا از قشر فرودست هستند؛ مثلاً در

شهری چون بهشت به طبقات محروم و پایین اجتماع بیشتر پرداخته و در رمان‌هایی که در دوره‌های بعدی خلق کرده، شخصیت‌ها را از میان دانشجویان و قشر دانشگاهی برگزیده است مانند «هستی» و «سیمین» در رمان‌های جزیره سرگردانی و ساریان سرگردان.

۲-۵- کشف ارتباط و تناظر میان ساختار ادبی و ساختار اجتماعی رمان‌های دانشور

بررسی ارتباط متقابل میان ساختار ادبی و ساختار اجتماعی داستان، از دیگر مواردی است که توجه به آن در نقد جامعه‌شناختی رمان ضرورت دارد. برای ملموس شدن این بحث و کاربرد عملی آن در آثار دانشور، به سؤالات ذیل پاسخ داده می‌شود:

- آیا دانشور موفق به خلق شخصیت‌هایی شده که تصویری واقعی در اجتماع داشته باشند؟

- آیا میان درون مایه اجتماعی اثر و شخصیت‌پردازی و پیرنگ داستان (درون‌مایه هنری)

پیوند و هم‌خوانی وجود دارد؟

- آیا میان کلیت اثر و کلیت اوضاع اجتماعی دوره‌ای که اثر در آن تکوین یافته است

هماهنگی وجود دارد؟

تنوع آوایی و تنوع دیدگاه‌ها تا چه میزان در رمان لحاظ شده و آیا دانشور موفق شده است

لحن و زبان شخصیت‌های داستان را به گونه‌ای واقع‌گرایانه به تصویر کشد؟

بنابراین، دانشور در آثار خود مسائل اجتماعی را بازتاب داده است. رمان‌های او مانند

جامعه صداهای گوناگون را در خود دارد و این مسأله هم از حیث نحوه پرداخت مسائل

اجتماعی و هم از حیث شخصیت‌پردازی واقع‌گرایانه و هنری در رمان بررسی شده است.

وقایع جزیره سرگردانی در دهه ۱۳۵۰ رخ می‌دهد. مسئله زن و شخصیت او و رابطه‌اش با

مرد و جامعه، یکی از مؤلفه‌های ضمنی داستان است و نه تنها به صراحت در باب حقوق فردی

و اجتماعی و استعمار و آزادی او در کتاب بحث می‌شود، بلکه در طی حوادث داستان، برخی

از شخصیت‌های زن و بیش از همه شخصیت «هستی» در تقابل و ارتباط با محیط مردانه

جمعی و فردی شکل می‌گیرد.

در جزیره سرگردانی، دانشور خواسته است تا از دید یک زن به فرآیند تاریخ و زندگی بنگرد، در این رمان، حیرانی زن از دنیای مردانه توصیف می‌شود، چنان که می‌خوانیم:

«مادر بزرگ گوش می‌ایستاد، مامان عشی و حالا هستی، از دوران مردسالاری بیشتر زنان گوش ایستاده‌اند، دروغ گفته‌اند، تحمل کرده‌اند، چرا که راهی به جمع مردان نداشته‌اند. زن‌ها از ترس مردها دروغ گفته‌اند و می‌گویند ...» (دانشور، ۱۳۷۶: ۳۲).

در جزیره سرگردانی دانشور، استاد هستی نوریان به وی می‌آموزد: «به کمک خط و رنگ هم می‌توان برای تغییر وضع موجود مبارزه کرد، همان طور که با کلام و آوا هم می‌شود» (همان).

در جزیره سرگردانی، شخصیت‌ها در کشمکش دائم با خود و دنیای اطرافشان هستند و می‌خواهند خود را ارزیابی کنند تا هویت خویش را کشف کنند. حتی در دید خام و سطحی شخصیتی چون «عشرت»، مادر هستی نیز سایه‌ای از کشمکش برای درک جدیدی از خود در ارتباط با موضوع تساوی زن و مرد موجود است. اما هر یک از این شخصیت‌ها این رابطه را به نوعی مطابق با شرایط فرهنگی و طبقاتی‌شان ارزیابی می‌کنند.

در ساربان سرگردان، هستی در کارگاه نقاشی خود با کشیدن تصویر و طرح از روستا و روستاییان احساس هویت می‌کند: «مریم عذرا نبود و جبریل هم بر او فرود نیامده بود که خودش کودکی داشته باشد؛ این کمبود را با کشیدن نقش کودک دیگران جبران می‌کرد: ای کودک من قلم مو و رنگ! ای همه کس و کار من!» (دانشور، ۱۳۸۰: ۲۲۴).

در همین اثر اشاراتی هست که نشان می‌دهد نویسنده به خواننده پیشنهاد می‌کند باید با نگاهی تازه به سراغ قوانین رفت و در برخی از آن‌ها باید تجدید نظر کرد. وقتی به مناسبت از فروش خانه و پرداخت ارثیه به «شاهین» سخن می‌رود، هستی از این که پسر دو برابر دریافت می‌کند، اظهار ناخشنودی می‌کند: «باید خانه را بفروشیم و سهم تو را طبق وصیت مادربزرگ... آنچه خدا و رسول گفته... اما چرا باید ارث پسر دو برابر سهم دختر باشد؟» (همان: ۲۵۴).

۲-۶- تحلیل و تشریح یافته‌ها و ایجاد پیوند میان ساختار اجتماعی و ساختار ادبی در آثار دانشور

در مرحله آخر در نقد جامعه‌شناختی اثر که مرحله تشریح و تحلیل یافته هاست، منتقد باید با تکیه بر موارد پیشین، میان ساختار اجتماعی و ساختار ادبی پیوند برقرار کند. این پیوند از نظر لوکاچ پیوندی دیالکتیکی و دوجانبه است. ساختارهای مقوله‌ای معنادار، پدیده‌هایی اجتماعی اند که در پیوندی کامل با اثر ادبی، تجربه‌های خاص گروه‌های اجتماعی را بیان می‌کنند (گلدمن، ۱۳۸۱: ۳۴۱-۳۴۳). این ساختارها به شکل ناآگاهانه در هر اثری وجود دارند و کشف، استخراج، و طبقه‌بندی آن‌ها کار اصلی منتقد جامعه‌شناسی ادبی است. بنابراین، این ساختارهای مقوله‌ای معنادار در آثار دانشور تبیین و دسته‌بندی می‌گردد:

عوامل ذهنی و عینی گوناگونی در روزگار دانشور راه را برای پیدایش و گسترش داستان-نویسی زنان هموارتر کرد. برخی از این عوامل عبارتند از: فراهم شدن شرایط تحصیل برای زنان قشر متوسط جامعه، فراهم آمدن امکانات فنی چاپ کتاب و مطبوعات که گسترش آثار نوشته شده داخلی و خارجی را امکان‌پذیر کرد، ارائه افکار نوین آموزشی از سوی ایرانیان و اروپاییان، افزایش تعداد مترجمان، پدید آمدن نشریات زنان، رشد آگاهی زنان و فردیت و هویت یافتن آنان همزمان با رشد طبقه متوسط و ورود زنان به عرصه‌های فعالیت‌های فرهنگی، مضایق و محدودیت‌های اجتماعی و فرهنگی زنان در نمایان ساختن تجربه‌های عاطفی و درونی خود و نقش درمانی نوشتن به عنوان مرهم زخم‌های کهنه و جبران ناتوانی‌ها و محدودیت‌های عملی.

غالباً طرح مشکل هویت و جایگاه زن به راهی برای طرح مسئله برای حرکت از وضعیت مسئله‌دار به وضعیت مطلوب تبدیل می‌شود.

۳- نتیجه‌گیری

برای تطبیق نظریه جامعه‌شناسی با ساختار ادبی - اجتماعی آثار دانشور باید تمامی جنبه‌های اجتماعی جامعه ایرانی زمان نویسنده و بازتاب آن را در نظر گرفت. توجه به جایگاه طبقاتی دانشور و انعکاس آن در اثر، به واکاوی دیدگاه آثار نسبت به این موضوع می‌پردازد. کشف

تناظر میان شخصیت‌پردازی و ساختار زبانی و تطبیق آن با ساختار اجتماعی رمان دانشور به پیوند میان ساختار اجتماعی و ادبی می‌انجامد. در نهایت، با تحلیل و تشریح عناصر به کار رفته در این نوشتار، می‌توان اطمینان بیشتری حاصل کرد که نقد ما تنها به بیان اجتماعیات در رمان محدود نشده و تأثیر و تأثر متقابل میان اجتماع و آثار دانشور در چهارچوب نظریه برقرار شده است.

بررسی ساختار و ویژگی‌های آثار دانشور و تأثیر آن در خلق شخصیت‌های زن داستان نشان می‌دهد: ۱- تلاش برای کشف فردیت و هویت زن جای چشمگیری در رمان‌های دانشور دارد. دانشور در آثار خود به مشکل هویت و جایگاه زن ایرانی در یک مرحله تغییر و تحول اجتماعی پرداخته است. ۲- دل‌بستگی عمیق به خانه و خانواده در مرکز وقایع بسیاری از داستان‌های زنان واقع شده است. در رمان سووشون دانشور نیز همه کوشش زری مصروف ایمنی خانه و خانواده است. ۳- زنان اقشار متوسط و تحصیل کرده در این آثار همواره می‌کوشند موقعیت خود را حفظ و اصلاح کنند و اگر به اجبار به میدان حوادث پرتاب می‌شوند، سازش و مصالحه را بر انقلاب ترجیح می‌دهند و بیشتر به دنبال انقلاب درون هستند. ۴- در رمان‌های سیمین دانشور مانند آثار بسیاری از زنان نویسنده معاصر کوشش می‌شود در تقابل میان زن اثیری و زن لکاته تعادلی برقرار شود و زن از این قطب‌گرایی و مطلق بودن آزاد شود و تصویری متعادل و بینابین از زن (نه فرشته و نه شیطان) ارائه گردد. ۵- شخصیت‌های زن در داستان‌های دانشور به آرامش و سازش و صلح-جویی، و ترجیح انقلاب درونی بر انقلاب بیرونی گرایش دارند.

● انطباق خاستگاه اجتماعی سیمین دانشور با خاستگاه شخصیت‌های زن داستان

بررسی خاستگاه اجتماعی سیمین دانشور و مقایسه آن با خاستگاه شخصیت‌های زن داستان بیانگر آن است که دانشور دو نوع زندگی را از دو طبقه مختلف تجربه کرده، اما همواره با تحصیل کردگان، روشنفکران و بزرگان علم و ادب محشور بوده است و این تجربه‌های طبقاتی در آثار و شخصیت‌های داستان‌های او تأثیر گذاشته‌اند. زنان آثار او از هر دو طبقه اجتماع، «اشراف و محروم»، هستند. آنچه مسلم است این است که دانشور شخصیت‌های داستان‌هایش را از هر کدام از طبقات که باشند، بیشتر از آدم‌های دور و بر خودش انتخاب می‌کند. او در

رمان‌های متأخر خود، شخصیت‌های زن را از میان دانشجویان و قشر دانشگاهی برگزیده است؛ مانند هستی و سیمین در رمان‌های جزیره سرگردانی و ساریبان سرگردان.

● درون‌مایه اصلی هر سه رمان دانشور

درون‌مایه اصلی هر سه رمان سووشون، جزیره سرگردانی و ساریبان سرگردان دانشور، نشان دادن وضعیت زن در عصر مدرن است. سووشون سکوی پرتاب نویسنده برای حرکت در مدار واقع‌گرایی است. اهمیت این رمان به‌ویژه در این نکته نهفته است که به خواننده کمک می‌کند تا خط عزیمت اندیشه زری را از فردگرایی تا جامعه‌گرایی و از انقیاد تا عصیان ضد روزگار خود و از زنی احساساتی و منفعل تا مرز زنی منطقی و فعال و از عامیانه‌اندیشی تا پهنه اندیشه‌های فلسفی و اجتماعی پیگیری کند.

● میزان ساختارشکنی و سنت‌گریزی زنان و یا سرگردانی آنان

نوشته‌های سیمین دانشور حاکی از آن است که تصویر زن در قصه‌های سیمین دانشور یا مانند زری در سووشون (زنی مهربان و دانا و مدیر و کاردان؛ چهره محبوب و دلپذیر خانواده سنتی) و یا زنان سردرگم جزیره سرگردانی و ساریبان سرگردان است که پریشانی عاطفی و غیر عاطفی دارند که با اتکا به معشوق، شوهر، پسر، و برادر مشکل خود را در زندگی جست و جو می‌کنند. زن در نوعی سرگردانی که همه جوانب زندگی‌اش را در بر می‌گیرد، میان کهنه و نو بودن، سنت‌ها و سنت‌شکنی‌ها غوطه‌ور است؛ زنی با ویژگی‌های شخصیتی خود و زمانه‌اش.

● روند تحول شخصیت‌ها در رمان‌های دانشور

عوامل مهمی چون تحولات اجتماعی و انقلاب بیرونی و درونی بر تحول شخصیت‌های داستان تأثیری به‌سزا دارد. در رمان سووشون دانشور، جریان تحول شخصیت اصلی زن بیشتر ملموس است. در طول حوادث و جدایی دائمی، تحول زری آرام آرام شکل می‌گیرد. زری زنی است محافظه‌کار و سیاست‌گریز و محافظه‌کاری او از نوع زنانه بوده و برای حفظ و دوام خانواده است. او پس از کشته شدن همسرش، شجاعت گذشته را دوباره به دست می‌آورد و متحول می‌شود.

کتابنامه

- آریان پور، امیرحسین. (۱۳۸۰). *جامعه‌شناسی هنر*. تهران: گستره.
- آژند. یعقوب. (۱۳۸۳). «*خاتون خطه قصه*». بر ساحل جزیره سرگردانی. به کوشش علی دهباشی. تهران: سخن. ص ۱۰۵.
- آل احمد، جلال. (۱۳۵۰). *مدیر مدرسه*. تهران: نگاه.
- اسحاقیان، جواد. (۱۳۸۴). *درنگی بر سرگردانی‌های شهرزاد پسامدرن*. تهران: گل آذین.
- باختین، میخائیل. (۱۳۸۷). *تحلیل مکالمه‌ای: جستارهایی درباره‌ی رمان*. ترجمه رؤیا پورآذر. تهران: نی.
- پرستش، شهرام و قربانی، ساناز. (۱۳۹۱). «سرگذشت سیمین دانشور در میدان ادبی ایران». *جامعه‌شناسی هنر و ادبیات*. سال چهارم. شماره نخست. بهار و تابستان. صص ۱۴۹-۱۸۳.
- خامه‌ای، انور. (۱۳۸۳). «نگاهی کوتاه به آثار و زندگی سیمین دانشور». بر ساحل جزیره سرگردانی. به کوشش علی دهباشی. تهران: سخن. ص ۶۸.
- دانشور، سیمین. (۱۳۵۳). *سوشون*. تهران: خوارزمی.
- _____ . (۱۳۸۰). *جزیره سرگردانی*. تهران: خوارزمی.
- _____ . (۱۳۸۰). *به کی سلام کنم؟*. تهران: خوارزمی. چاپ پنجم.
- _____ . (۱۳۷۶). *از پرنده‌های مهاجر بیرس*. تهران: کانون نو.
- دستغیب، عبدالعلی. (۱۳۸۳). *کالبدشکافی رمان معاصر فارسی*. تهران: سوره مهر.
- _____ . (۱۳۶۸). *پیدایش رمان فارسی*. تهران: نوید شیراز. چاپ نخست.
- دهباشی، علی. (۱۳۸۳). «گفتگو با سیمین دانشور». بر ساحل جزیره سرگردانی. تهران: سخن. صص ۹۱۳-۹۳۴.
- ریاحی، لیلی. (۱۳۶۵). «نامه‌ای به مادر باز یافته‌ام سیمین دانشور». (نقل از نیمه دیگر، ویژه سیمین دانشور. شماره پنجم. زمستان. ص ۴۶). بر ساحل جزیره سرگردانی (جشن نامه دکتر سیمین دانشور). به کوشش علی دهباشی. تهران: سخن. ص ۴۵.
- زیما، پیرو. (۱۳۷۷). *درآمدی بر جامعه‌شناسی رمان از دیدگاه یان وات، لوکاج، ماشری، گلدمن، و باختین*. ترجمه محمدجعفر پوینده. تهران: نقش جهان.
- سپانلو، محمدعلی. (۱۳۸۷). *نویسندگان پیشرو ایران*. تهران: نگاه.
- سلدن، رمان؛ ویدوسون، پیتر. (۱۳۸۴). *راهنمای نظریه ادبی معاصر*. ترجمه عباس مخبر. تهران: طرح نو.

- سناپور، حسین. (۱۳۷۹). نیمه غایب. تهران: چشمه.
- سیدحسینی، رضا. (۱۳۸۹). مکتب‌های ادبی. چاپ شانزدهم. تهران: کتاب زمان.
- عاملی رضایی، مریم. (۱۳۹۴). «تطبیق نظریه جامعه‌شناسی با ساختار ادبی - اجتماعی رمان فارسی». *ادبیات پارسی معاصر*. سال پنجم. شماره اول. بهار. صص ۶۳-۸۴.
- عزیزی، محمدحسین. (۱۳۸۳). «پدر سیمین». *بر ساحل جزیره سرگردانی (جشن‌نامه دکتر سیمین دانشور)*. به کوشش علی دهباشی. تهران: سخن. صص ۴۰-۴۲.
- عسگری حسنگلو، عسگر. (۱۳۸۷). *نقد اجتماعی رمان معاصر فارسی با تأکید بر ده رمان برگزیده*. تهران: فرزانه.
- فصیح، اسماعیل. (۱۳۷۶). *ثریا در اغما*. تهران: البرز.
- قبادی، حسینعلی؛ آفاگل زاده، فردوس؛ دسپ، سیدعلی. (۱۳۸۸). «تحلیل گفتمان غالب در رمان سووشون سیمین دانشور». *نقد ادبی*. شماره ۱. ص ۴۶.
- قنادان، منصور و دیگران. (۱۳۷۵). *جامعه‌شناسی مفاهیم کلیدی*. تهران: آوای نور.
- گلدمن، لوسین. (۱۳۷۶). *جامعه، فرهنگ و ادبیات*. گزیده و ترجمه محمدجعفر پوینده. تهران: چشمه.
- _____ (۱۳۸۱). *در جامعه، فرهنگ و ادبیات*. گزیده و ترجمه محمدجعفر پوینده. تهران: چشمه.
- لنار، ژاک. (۱۳۷۷). *درآمدی بر جامعه‌شناسی ادبیات*. ترجمه محمدجعفر پوینده. تهران: نقش جهان.
- لوونتال، لئو. (۱۳۸۶). *رویکرد انتقادی در جامعه‌شناسی ادبیات*. ترجمه محمدرضا شادرو. تهران: نی.
- میرصادقی، جمال. (۱۳۸۶). *داستان و ادبیات*. چاپ نخست. تهران: آیه مهر.
- میرعابدینی، حسن. (۱۳۸۶). *صد سال داستان‌نویسی در ایران*. تهران: چشمه.
- _____ (۱۳۸۶). *فرهنگ داستان‌نویسان ایران از آغاز تا امروز*. تهران: چشمه.
- والاس، استگنر. (۱۳۶۵). «سلامی گرم به سیمین دانشور». (نقل از نیمه دیگر؛ ویژه سیمین دانشور. شماره پنجم، زمستان. ص ۶۲). ترجمه فرزانه میلانی. *بر ساحل جزیره سرگردانی (جشن‌نامه دکتر سیمین دانشور)*. به کوشش علی دهباشی. تهران: سخن. ص ۶۲.